

UOT-811.512.162

Səhifə: 65-69

<https://doi.org/10.59849/2663-8967.2026.1.65>

Farizə Şahbazova
Azərbaycan İqtisadiyyat Universiteti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
fariza20@gmail.com

“MƏDƏNİYYƏT LEKSİKASI” ANLAYIŞI: İZAH VƏ TERMINOLOJİ ÇƏRÇİVƏ

XÜLASƏ

“Mədəniyyət leksikası” anlayışı dilçilik və mədəniyyət araşdırmalarında mühüm və aktual mövzu olaraq diqqət mərkəzindədir. Bu anlayış dilin yalnız kommunikasiya vasitəsi kimi deyil, həm də milli-mədəni dəyərlərin, əxlaqi və estetik prinsiplərin, eləcə də cəmiyyətin tarixini və sosial həyatını əks etdirən vasitə kimi funksiyasını vurğulayır. Mədəniyyət leksikası milli kimliyi, etnik xüsusiyyətləri və mədəni dəyərləri əks etdirən söz və ifadələrdən ibarət olub, onların istifadəsi dili öyrənənlərin və istifadəçilərin mədəni kontekstdə məna və funksiyaları düzgün anlamasına yardım edir. Bu leksika həmçinin tarixi, sosial və etnik fonu nəzərə alaraq dil realiyalarını və mədəni realiyaları əhatə edir, həmçinin fonetik, semantik və leksik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Terminoloji çərçivədə mədəniyyət leksikası dilin funksional və kommunikativ aspektlərini, həmçinin sosial və mədəni kontekstdə yaranan söz və ifadələrin rolu və istifadəsini əhatə edir. O, fərqli dövrlərdə formalaşan dil materiallarını birləşdirir və cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin gündəlik həyatını, adət-ənənələrini və mədəni davranışlarını əks etdirir. Mədəniyyət leksikası tərcümə, tədris və tədqiqat prosesində mədəni informasiyanın ötürülməsində mühüm rol oynayır, çünki o, mədəniyyətlərarası kommunikasiya bacarıqlarının inkişafına, etnomədəni kompetensiyanın formalaşmasına və dilin estetik və funksional zənginliyinin anlaşılmasına kömək edir.

Açar sözlər: mədəniyyət leksikası, dil realiyaları, mədəni realiyalar, etnomədəni kompetensiya.

Giriş: Mədəniyyət leksikası milli və etnik identikliyin qorunması, dilin və mədəni irsin davamlılığının təmin edilməsi baxımından əhəmiyyətlidir. Onun tədqiqi, mədəni və tarixi kontekstin öyrənilməsi ilə yanaşı, tərcüməçilər üçün də vacibdir, çünki mədəni realiyaların digər dillərdə ekvivalenti olmadıqda tərcümə zamanı çətinliklər yaranır. Bu baxımdan, mədəniyyət leksikası həm dilin funksional zənginliyini, həm də mədəni məlumatların dəqiqliklə ötürülməsini təmin edir. Bu baxımdan müasir filologiyada mədəniyyət və dil arasındakı qarşılıqlı əlaqənin öyrənilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dil yalnız ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də bir xalqın dünyagörüşünü, tarixi və mədəni xüsusiyyətlərini əks etdirən mədəni kodların daşıyıcısıdır. Bu kontekstdə “mədəniyyət leksikası” anlayışı xüsusi yer tutur. Mədəniyyət leksikası, bir dilin söz ehtiyatında mədəniyyətə xas olan, müəyyən xalqın həyat tərzi, adət-ənənələri, dəyərləri və sosial münasibətlərini əks etdirən leksik vahidlər toplusu kimi nəzərdən keçirilir. Həmçinin mədəniyyət leksikasının tipləri, funksiyaları və dilin mədəni kontekstdə rolunun öyrənilməsi məsələləri diqqətə çatdırılır. Məqsədimiz mədəniyyət leksikasının həm linqvistik, həm də mədəni aspektlərini sistemləşdirərək onun tədqiqi üçün terminoloji baza yaratmaqdır.

Dil, bir millətin mədəniyyətinin və mentalitetinin inikası olaraq, milli-mədəni kodu özündə ehtiva edir. Bu kod ən parlaq şəkildə mədəniyyətlə işarələnmiş leksika səviyyəsində təzahür edir. Belə leksika ikili rol oynayır: bir tərəfdən, xalqın ictimai həyatının unikal xüsusiyyətlərini və hadisələrini qoruyur, digər tərəfdən isə bu hadisələrin dəqiq təsvirinə və

ötürülməsinə şərait yaradır, onları müəyyən etnokulturoloji icma ilə əlaqələndirməyə kömək edir [8, s. 111].

M.S.Qusyqova vurğulayır ki, uğurlu mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqə təkcə dil biliklərini deyil, həm də mentalitetin, mədəni spesifikanın və tarixi-psixoloji amillərin nəzərə alınmasını tələb edir. Bu isə kommunikasiyada xalqın mədəni xüsusiyyətlərinin qorunması probleminin müasir dilçiliyin aktual məsələsinə çevrilməsinə səbəb olur [6, s. 123].

Mədəniyyətlə işarələnmiş leksika – mənada milli-mədəni komponentlər daşıyan və müəyyən etnolingvistik icmanın mədəniyyətini, mentalitetini və həyat tərzini əks etdirən dil vahidlərinin (sözlərin, söz birləşmələrinin, sabit ifadələrin) məcmusudur. Bu vahidlər mədəni spesifikanın daşıyıcılarıdır və xalqın milli reallıqları, ənənələri, tarixi və sosial inkişafı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Mədəniyyətlə işarələnmiş leksikanı ifadə etmək üçün termin seçimi onun mənaca nə dərəcədə dar və ya geniş başa düşülməsindən asılı olaraq dəyişir. Bu, mədəniyyətlə bağlı tərcümə problemlərinə müxtəlif elmi yanaşmaları əks etdirir:

Dildəki reallıqlar – müəyyən xalqın həyat təzi, məişəti, ənənələri və mədəniyyətinin milli-spesifik xüsusiyyətlərini ifadə edən sözlər ;

Ekvivalentsiz leksika – başqa dildə tam və ya qismən qarşılığı olmayan, dilin mədəni-spesifik cəhətlərini əks etdirən söz və sabit birləşmələr toplusu;

Linqvokulturema – dil mənasını və mədəni məzmunu birləşdirən, linqvistik və ekstralingvistik səviyyələri əhatə edən kompleks vahid;

Mədəni-dil lakunaları – bir dildə milli reallıqları ifadə edən leksik ekvivalentlərin digər dildə olmaması, yəni mədəni fərqlərlə şərtlənmiş boşluqlar;

Ekzotik leksika – az tanınan dillərdən alınmış, lokal kolorit və mədəni spesifikanı ötürmək üçün işlədilən söz və ifadələr;

Kulturemalar – reallıq elementlərini forma, məzmun və mədəni kontekst vasitəsilə əks etdirən, linqvistik və ekstralingvistik məzmunu birləşdirən leksik vahidlər;

Kulturonim – müxtəlif mədəniyyət elementləri ilə bağlı olan, konkret mədəniyyətə məxsus unikal obyektləri və hadisələri bildirən dil vahidi.

Aparılmış təhlilə əsaslanaraq, aşağıdakı anlayışların qarşılıqlı əlaqəsini müəyyənləşdirmək mümkündür: “realiya” və “dil reallığı” anlayışları milli mədəniyyətin unikal xüsusiyyətlərini əks etdirən, mədəniyyətə xas vahidləri təsvir edir və onların funksional və leksik unikallığına vurğu edir. “Kulturonim” və “kulturema” anlayışları “realiya” anlayışını genişləndirir, mədəni kontekstin ifadə və ötürülməsi ilə bağlı daha geniş dil və mədəni komponentləri əhatə edir, “lingvokulturema” isə linqvistik və ekstralingvistik məzmunu sintez edərək, dil və mədəniyyətin mədəniyyətlərarası kommunikasiya çərçivəsində vəhdətinin təhlili üçün əsas yaradır. Buradan belə nəticə çıxır ki, dilçilərin bu anlayışların öyrənilməsinə marağı kifayət qədər böyükdür. Bu maraq bir sıra səbəblərlə izah olunur: Mədəniyyətlə işarələnmiş leksikanın öyrənilməsi müxtəlif etnosların mentalitetini, ənənələrini və adətlərini daha dərinəndən anlamağa kömək edir, bu da mədəniyyətlərarası qarşılıqlı əlaqənin harmoniyasına (sosiomədəni kompetensiyaya) xidmət edir.

Hər bir xalqın dilindəki mədəniyyət leksikasının əsasını peşə və sənətlə bağlı leksik lay təşkil edir. “Azərbaycan dilinin peşə-sənət leksikası xalqımızın maddi və mənəvi mədəniyyətini əks etdirir. Bu leksika qədim tarixə malik olub, yaranma tarixi başqa türk dillərində olduğu kimi, kənd təsərrüfatından sənətin ayrılması, müxtəlif sənət növlərinin meydana çıxması ilə əlaqədardır. Sonralar müəyyən əmək kollektivləri yaranmış və bu kollektivlərdə ünsiyyət üçün xüsusi terminlər yaradılmışdır. Bu terminlər də dilin leksikasında xüsusi bir lay, təbəqə yaratmışdır” [1, s.9].

Bu leksika milli mədəniyyətin unikal xüsusiyyətlərini əks etdirir, onların öyrənilməsi mədəni irsin qorunması və ötürülməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Mədəniyyətlə işarələnmiş vahidlərin başa düşülməsi və təhlili digər dillərdə ekvivalentlərin olmaması səbəbindən yaranan tərcümə çətinliklərinin aradan qaldırılmasına kömək edir. Xüsusilə dil baryerlərinin aradan qaldırılmasında [7, s.23]. H. Əsgərov yazır: “Xalqın tarixi inkişaf sürəti bu və ya digər dərəcədə dildə də öz əksini tapır. Bununla bərabər xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, cəmiyyətin özünün sosialstrukturunu, onun sosial təbəqələrinin və qrupların az və ya çox dərəcədə bir-birindən aralanması ümumxalq dilinə birbaşa təsir göstərir. Buradan aydın olur ki, ümumxalq

dilinin sosial diferensiasiyası cəmiyyətin mürəkkəb sosial quruluşunun dildəki təbii nəticəsi və real təzahürüdür” [2, s.8].

Kommunikativ aspektdə ingilisdilli nitq mədəniyyətinin öyrənilməsi bu dildə danışanın bilikləri, hadisələri və ifadələrin məcazi mənalarını təqdim etməyin münasib formalarını şüurlu şəkildə seçmək bacarığını əsas yerə qoyur. Burada məqsədli şəkildə həm verbal, həm də qeyri-verbal ünsiyyət vasitəsilə sosial qruplara uyğunlaşmaq da mühüm yer tutur. Bu işə şəxsin daxili resurslarının səfərbər olunmasını və şəxslərarası qarşılıqlı əlaqə şəraitində səmərəli kommunikativ aktın qurulmasını tələb edir. Bu kontekstdə kommunikativ aspektin strukturunda sosiomədəni kompetensiya mühüm rol oynayır. S.E. Balyutinanın fikrincə, bu kompetensiya [4, s. 191], L.A. Voroninaya görə beş növ sosiomədəni vahiddən istifadə bacarığı ilə reallaşır [5, s. 108].– *Linqvostranovedik leksik vahidlər* (ekvivalentləri olmayan, fon sözlər və realliyalar);

- *Situativ ifadə variantları və linqvopraqmatik normalar;*
- *Qeyri-verbal vahidlər (somatizmlər, etiket kinosemlər);*
- *Ölkəşünaslıq məzmunlu informasiya vahidləri;*
- *Situativ qarşılıqlı əlaqə ssenariləri.*

Tərcümə zamanı mədəni reallıqların nəzərə alınması mənanın təhrifinə yol vermədən, tərcümənin daha dəqiq və adekvat olmasını təmin edir. Mədəniyyətin ingilisdilli nitq mədəniyyətinin müəyyənləşdirilməsi probleminin əsas komponenti kimi anlaşılması “xaricidilli mədəniyyət” anlayışına insanlığın ümumi mədəniyyətinin bir hissəsi kimi istinad etməyə imkan verir. “Xaricidilli mədəniyyət” anlayışı da öz növbəsində dəqiq sərhədlərə və istifadə qaydalarına malik deyil və müasir metodikada müxtəlif cür şərh olunur. Əksər alimlər xaricidilli mədəniyyəti yalnız ictimai-iqtisadi formasiya səviyyəsində maddi və mənəvi inkişafın xüsusiyyəti kimi deyil, həm də fərdin fəaliyyətinin spesifik sahəsi kimi başa düşürlər. Xaricidilli mədəniyyətin mahiyyətini anlamağa yönəlmiş bəzi nəzəri yanaşmaları nəzərdən keçirək. N.İ. Almazovanın fikrincə, xaricidilli mədəniyyət bu anlayışın predmet məzmununu və fərdin yaradıcılıq, məsuliyyət, mədəni reallığı dərk etmə kimi şəxsi keyfiyyətlərini əks etdirən komponentlərin məcmusudur.

Müasir pedaqoji elmdə “xarici mədəniyyət” anlayışı da mövcuddur və bir sıra tədqiqatçılar onu “xaricidilli mədəniyyət” anlayışının sinonimi kimi qiymətləndirirlər. Lakin E.İ. Passov və N.E. Kuzovlevanın fikrincə, bu terminlər “hissə və bütöv” münasibətidir, çünki xarici mədəniyyət müəyyən bir xalqın mədəniyyəti olmaqla yanaşı, dil ilə birlikdə yalnız xaricidilli mədəniyyətin idrak aspektinin obyektini təşkil edir, yəni daha geniş anlayış olan “xaricidilli mədəniyyət”in elementi, hissəsi, komponentidir [9, s. 40].

Beləliklə, mədəniyyətlə işarələnmiş leksika, mənasında milli-mədəni komponentlər daşıyan əsas kateqoriyadır və dil ilə mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməsi üçün açar rolunu oynayır. Təhlil göstərir ki, “realiya”, “kulturonim”, “lingvokulturema” və digər anlayışlar bu leksikanın müxtəlif tərəflərini izah edir, onun mədəni spesifikanın əks etdirilməsi və ötürülməsindəki rolunu açır. “*Mədəniyyətin yaranması, inkişafı tarixində onu müxtəlif mövqelərdən şərh edən kulturoloqların nəzəriyyə, təlim və konsepsiyalarını ümumiləşdirən yeganə cəhət ondan ibarət idi ki, mədəniyyət – bəşəri, dünyəvi bir ictimai hadisə olmaqla cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynamış, insan əqlinin, zəkasının məhsulu kimi dəyərləndirilməlidir*” [3,s.78].

Nəticə: Araşdırmanın nəticələrinə görə, mədəniyyət leksikası bir xalqın milli mədəniyyətini, tarixi və sosial həyatını əks etdirən leksik vahidlər sistemi kimi təqdim olunur. Bu leksik vahidlər dilin normalarını zənginləşdirir, mədəniyyətin öyrənilməsinə və qorunmasına xidmət edir, həmçinin fərqli xalqlar arasında mədəni və dil aspektlərində qarşılıqlı anlaşmanı asanlaşdırır. Terminoloji çərçivənin müəyyən edilməsi mədəniyyət leksikasının sinifləndirilməsi, təhlili və tədrisi üçün əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, mədəniyyət leksikasının öyrənilməsi dilçilik, tərcüməçilik, mədəniyyətşünaslıq və təhsil sahələrində tətbiqi imkanları genişləndirir. Nəticədə, mədəniyyət leksikası həm dilin, həm də milli mədəniyyətin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün mühüm bir vasitədir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abdullayeva M.Ə. Azərbaycan dilində xalçaçılıq leksikası. Bakı, 1988. 159 s
2. Əsgərov H. Azərbaycan dilində maddi mədəniyyət leksikası/ –Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2006, –448 s.
3. Mədəniyyət tarixi və nəzəriyyəsi. Ali məktəblər üçün dərslik M.J.Manafova, N.T.Əfəndiyeva və S.A.Şahhüseynovanın ümumi redaktəsilə. Bakı: Sabah nəşriyyatı (2008), 2010, 876 səh.
4. Балютина С.Е. О содержательном наполнении термина-понятия «социокультурная компетенция» // Вестник Воронеж ского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2008. № 3. С. 187–192.
5. Воронина Л.А. Формирование социокультурной компетенции при обучении устно-речевому общению на корейском языке на основе видеосюжетов (на начальном этапе обучения в неязыковых вузах) : дис. ... канд. пед наук. СПб., 2004. 254 с.
6. Гуськова М.С., Вишнякова О.Д. Культурно-маркированная лексика как отражение культуры нации // Фундаментальные и прикладные научные исследования: актуальные вопросы, достижения и инновации. – 2021. – С. 121-124;
7. Макеева А.Д. Теоретические основы понятия культурно-маркированной лексики в лингвистике//Международный научный журнал «ВЕСТНИК НАУКИ» № 12 (81) Том 1. ДЕКАБРЬ 2024 г.
8. Пассов Е.И. Принципы иноязычного образования, их система и иерархия [Электронный ресурс]. Липецк, 2015. URL: <http://ru.mapryal.org/wp-content/uploads/2015/07/passov-principi-in-yaz.pdf> (дата обращения: 20.10.2017).
9. Поповичева, И.В. Культурно-маркированная лексика на уроках рки (практический аспект изучения) / И.В. Поповичева // Экология языка и речи : Материалы X Международной научной конференции, Тамбов, 08–09 декабря 2022 года / Науч. редактор А.Л. Шарандин, отв. за выпуск Т.А. Дьякова. Тамбов: Издательский дом "Державинский", 2023. – С. 111-114;

Fariza Shahbazova

“Cultural lexicon”: definition and terminological framework

Summary

The concept of “cultural lexicon” is a significant and current topic in linguistics and cultural studies. This concept emphasizes language not only as a tool for communication but also as a carrier of national and cultural values, moral and aesthetic principles, as well as the history and social life of a community. The cultural lexicon comprises words and expressions reflecting national identity, ethnic characteristics, and cultural values, helping language learners and users understand meaning and function within the proper cultural context. It also encompasses linguistic and cultural realities, taking into account historical, social, and ethnic backgrounds, and is distinguished by phonetic, semantic, and lexical features.

Terminologically, the cultural lexicon covers functional and communicative aspects of language, as well as the role and usage of words and expressions formed in the social and cultural context. It unites language material developed over different periods, reflecting the daily life, traditions, and cultural behaviors of various social strata. The cultural lexicon plays a crucial role in translation, teaching, and research, as it facilitates intercultural communication skills, the development of ethnocultural competence, and understanding the aesthetic and functional richness of language.

Key words: *cultural lexicon, linguistic realities, cultural realities, ethnocultural competence.*

Фарица Шахбазова

«Культурный лексикон»: определение и терминологическая основа.

Аннотация

Понятие «культурная лексика» является важной и актуальной темой в лингвистике и культурологии. Этот термин подчеркивает, что язык является не только средством общения, но и носителем национально-культурных ценностей, моральных и эстетических принципов, а также истории и социальной жизни общества. Культурная лексика включает слова и выражения, отражающие национальную идентичность, этнические особенности и культурные ценности, помогая изучающим язык правильно понимать значение и функции в культурном контексте. Она охватывает языковые и культурные реалии, учитывая исторический, социальный и этнический фон, и отличается фонетическими, семантическими и лексическими характеристиками.

В терминологическом плане культурная лексика охватывает функциональные и коммуникативные аспекты языка, а также роль и использование слов и выражений, сформированных в социальном и культурном контексте. Она объединяет языковой материал, сформированный в разные эпохи, отражая повседневную жизнь, традиции и культурные практики различных социальных слоев. Культурная лексика играет важную роль в переводе, преподавании и исследовании, поскольку способствует развитию межкультурной коммуникации, формированию этнокультурной компетенции и пониманию эстетического и функционального богатства языка.

Ключевые слова: культурная лексика, языковые реалии, культурные реалии, этнокультурная компетенция.

Çapa tövsiyə edən: Azərbaycan İqtisadiyyat Universiteti

*Rəyçilər: fil.e.d., dosent Qətibə Mahmudova
dosent Elnarə Əliyeva*